

на всички народни тържества, които оставяха незаличими следи в детската ни душа. Там най-много се чувствуваше пулсът на града.

Най-после нека изтъкна и това, че много от източниците на данни за събитията в родния ни град също са ни били общи. Това са или хора на преклонна възраст, като Гьорче Аджипано, наричан „живата история на Прилеп“, или писанията на нашите именити учители и директори: Георги Трайчев, Христо Шалдев, Илия Шелегаров, както и по-старите — възрожденците Никола Еничерев, Марко Цепенков, Методий Кусев и др.

Ето всичко това ми даваше възможност да познавам много прототипове на художествени Талевы образи. Тях намирам преди всичко в първия му роман в три части „Усилни години“; в изобилие ги има в четирологията „Железният светилник“, „Преспанските камбани“, „Илинден“ и „Гласовете ви чувам“, както и в три разказа. Тук ще се спра само на образите от четирологията и трите разказа.

Първ от образите, който прави най-силно впечатление, е несъмнено Султана — една от централните фигури в първите два романа от четирологията. Чий жив лик се крие зад тоя незабравим художествен образ? Нейните основни качества, които я характеризират, са добре известни на всеки читател, за да не ги изреждаме тук. Дали е имало пред очите на Талев единичен образ с всички тези силни качества? Очевидно не, защото той не е индивидуален, а типичен образ. От тази гледна точка той представя синтетичния лик на жената-пазител на българското семейно огнище. Но Талев все пак е имал модели за обрисването му. Кои са те?

При една среща на Талев с неговите почитатели и читатели беше му зададен въпрос: кого има пред вид с този художествен образ. Той се съсредоточи, сякаш сам анализираше изградения от него образ, и заяви, че до известна степен това е майка му, но не изцяло; пред него е имало и други образи, които са допълвали главния модел. По тоя начин пред него заживял ликът на българската майка. Който пък познава Прилеп, той би могъл да открие много типични черти на прилепчанката.

При това положение кои са моделите?

Майката на Талев — тетка Донка Палисламица — беше жена с чувство за семейно достойнство, за семейна чест. Такава жена е преди всичко истинска весталка, която бди над семейното огнище с всичкото съзнание за дълг пред баща, съпруг и деца. Тя трябва да бъде голяма „чистотница“; домът ѝ да бъде подреден, спретнат; трябва да умее да посреща и изпраща хората с уважение и сама да бъде уважавана; да не дава повод на никого да ѝ се присмее и пр.

Като дете аз неведнъж съм я виждал изправена на къщния праг пред малката площадка на стъпалата за доста широкия двор. Недалеч блъбукаше чешма с мраморен стълб и корито, а на стълба пиринчена „шепурка“ (прилепско название за чучура). Помня строгия поглед на Палисламица, когато аз и другарите ми влизахме в двора да пием вода.

— Шчо сакате, бре колобани, тука? — прозвучаваше гневният ѝ глас и респектиращ поглед ни измержаве с тъмния си блясък. — Ако го викнам Димчета, не ќе знайте кай да се вдените! — заплашваше ни тя, като се страхуваше да не би да откъснем цвета от градинката ѝ.

— Тетко Палисламиче, вашата вода е най-сладка, затоа пиеме оттука — отговаряхме ние хрисимо.

— Айде пийте и ойте си! — оमेкуваше гласът ѝ и тя нетърпеливо изчакаваше да пием и да си вървим, следейки ни с поглед.

А имаше случаи, когато по-дръзки момчета откъсваха цветя или някоя незряла кайсия от градината. Тогава тя ги погваше и преследваше чак до къщата на гъркоманите-куцовласи Гиковци, проклинаяки ги. Като повече прилепчанки тя бе и скъперница. „Искам да ѝ дам на жената, шо ми помага в къщи, един мой стар фустан... Ами като не ми се дава...“ — ѝ каже тя при даден случай, правейки опит да се оправдае пред себе си.

Беше близка с леля ми Жешковица. Мнението на леля за тетка Донка беше високо; достойна за уважение жена, с твърди разбирания за семеен морал. Майка на трима синове и единствен ѝ дъщеря, която се помина доста рано, тя носеше в душата си дълбока скръб на майка, която е из-

губила голямо чедо, и разбирането ѝ за майчина скръб се изразяваше външно във винаги черното облекло и широка черна шамия на главата. Това в много нещо ще ни подсети за скръбта на Султана за Катето. Иначе тя бе известна като комендант в къщи и ако си спомним добрия, кроткия нрав на нейния съпруг Тале Палислама, ще можем много нещо да разберем от ирава на Стоян Глаушев с кроткото му подчинение на волята на Султана.

Пред очите на Талев обаче непременно са стояли образите и на други уважавани от него майки, които аз също познавах. Една от тях беше неговата роднина Донка Балтова, по мъж Стършенова, участница в революционните борби. Ней той ми сочеше за пример при проучванията ми на участието на българката в освободителното движение. Донка Балтова е била силна личност. За нея пише и Магда Колчакова в книгата си „Банскалия“. Имала е висше образование, получено в Женева, с диплом „лисансие д'дроя“. Като учителка в Кичевско и Поречията тя е ревизирала първоначалните училища без страх, че се движи в един пълен с арнаутски разбойници край. Като учителка в Банско е била във връзка с Гоце Делчев и Яворов. През Балканската война пък е била доброволка в Македоно-Одринското опълчение.

Освен от нея Талев се възхищаваше особено от образа на баба Стойна Бафчанка, майка на заслужилите революционери Атанас и Кочо Иванови от Прилеп. Къщата ѝ била свърталище на легални и нелегални дейци. Умна, енергична, смела, тя е била ревностна помощница на синовете си в революционната им дейност. Надарена с необикновено самообладание, криела е ранения четник-юнкер Димитър Робев от Битоля, дръзнала е дори да вика турчин лекар да го лекува, а когато четникът все пак починал, застанала над него в ролята на майка да го приготви за тайно погребение в гроба на войводата Никола Каранджулов в с. Селце. Наричана е „Стойна комитката“. В къщата ѝ имало скривалище, в което се криел не един четник. Там е издаван и нелегалният в. „Шило“. „Майка Стойна бе ключът на организацията за Прилеп и Прилепско“ — пише един прилепски революционер.

Но Талев непременно е имал пред вид и друга героична майка — баба Ленка Попадамова, чието семейство бе много близко на Талевото. Освен това от нейния син — революционера Тодор Попадамов, той е слушал неведнъж разкази за подвизите ѝ. Баба Ленка имала на главата си девъчленно семейство — синове и дъщери. Въпреки това тя достойно е помагала на синовете си революционери. Надарена с бистър ум и с духа на учителите си Димитър Миладинов и Кузман Шапкарев, тя носела мъжко сърце. Укривала с голяма вещина оръжие и материали и самообладано се изправяла пред турските заптии при обиски.

С оглед на чертата на Султана да бди с неумолима строгост над семейната чест — черта, отразена така потресаващо по отношение на дъщеря ѝ Катето, добре ми е известно, че Талев е имал пред вид и действителен случай с една майка от прилепско семейство, разказан му поверително от член на същото семейство, познат и на мене. А известен е и случай, когато прилепска майка с нож в ръка се хвърля върху дъщеря си да я убие дори във връзка само с опит за любовно прегрешение. Следователно Талев е извалял неповторимия образ на Султана при тесен контакт с действителността.

*

Втор централен образ в двата първи романа от четирилогията е Стоян Глаушев.

По-горе загатнахме, че неговият кротък нрав, винаги готов на подчинение пред волята на Султана, ни подсеща за добрия нрав на Талевия баща.

Без да се осмелявам да соча категорично Тале Палислама като прототип на Стоян Глаушев, трябва да изтъкна и други аналогии с него. Тале е също селянин, по произход от с. Светомитрания, полуполско село, на запад от Прилеп, в подножието на Крушовската планина, която ограничава прилепското поле под височините на с. Бирино (Биринска планина). По занятие и той е бил ковач, само че кантарджия, и почитан еснафин. В спомените на прилепчани той се явява като изключително благороден човек и добър патриот, който се стараел, доколкото му е било възможно, да бъде със своите връзки и авторитет полезен на пострадалите от турската власт. За целта дори придружавал близките им чак в Битоля, жертвувайки време и средства.

Трети централен образ, най-централният, може да се каже, е Лазар Глаушев. Той се явява и в четирите романа, макар и с различна по значение роля. Образец на народен трибун и водач през време на Българското възраждане в Македония, Лазар Глаушев носи много от чертите на прилепския възрожденец и голяма историческа личност Тодор Иванов Кусев, по-сетне старозагорски митрополит Методий Кусевич. Талев не е имал лични впечатления от Кусев, тъй като не е бил роден, когато той е бил в стихията на своята дейност, и то все далеч от Прилеп. Но данните за неговото дело е проучил достатъчно от няколко източника — главно от „Възпоминания и бележки“ на Никола Ганчев Еничерев и от автобиографията на самия Кусев.

Всички, които са прочели романите на Талев, познават качествата на Лазар Глаушев: човек от народа, син на еснафин, с будно съзнание за дълг към народа, притежаващ задоволително за времето образование, в значителна степен и самообразован, смел и пожертвувателен в народната борба за духовна свобода, издигнал се до висотата на признат народен водач. Същия път е извървял и Тодор Кусев. Той бил също син на бедни родители, останали сираци след върлуването на страшната чума в Прилеп и Прилепско, която покосила много народ и за която Талев споменава още в първите редове на „Железният светилник“. Постепенно обаче братята му се издигнали материално и той като млад мъж вече имал и малък манифактурен дюкян с басми, гайтани и др. Получил образованието си в местното килийно училище, учил нещо и гръцки, той се издигнал най-много чрез самообразование и станал един от най-начетените млади хора в Прилеп. Притежавал несъкрусима енергия, бистър ум, ораторски способности и удивителна памет, която — според разказа на Ганчев — му е дала възможност да знае наизуст на гръцки целия Платонов катехизис, всички съчинения на Раковски, Славейковата „Гайда“, българската история на Гаврил Кръстевич. При това свободно четял по славянски, български и гръцки. Особено влияние върху него упражнил възрожденецът Йордан Джинот, който учителствувал в Прилеп през 1858—1859 г. Кусев участвувал в образуването на негов кръжок за самообразование и родолюбива дейност. След арестуването на Джинот поел лично пътя на народната борба срещу Фенер, за да стане бързо и неин главен водач, а по-късно и представител на цяла Пелагония в Цариград като член-основател на Екзархията. Още по-късно станал един от главните сътрудници на екзарх Антим като архимандрит в Екзархията.

Цялата дейност на Тодор (Методий) Кусев е отразена в делата на Лазар Глаушев. Подобно на Кусев Глаушев е душата на съпротивата срещу гърците, заклева народа да не стъпи в гръцка черква, организира отделянето на църквата от Патриаршията, изгонва владишките хора от храма, изхвърля гръцкото богослужение и пр. Цялата история на борбите с власите-гъркомани в Прилеп е предадена в романа почти буквално. Сменени са само имената: вместо името Врета на прилепския влахо-гъркоман срещаме името Грета в същата роля. С Врета Кусевич водил борба по същия начин, както Глаушев с Грета в романа. Всички бурни събития, станали поради клеветите на власите, откупуването на черквата от страна на българите чрез компенсационна сума, която се дава на власите, намесата на властта поради гръцка клевета, арестуването на народните водачи от страна на турците и пр. — са действителни в романа и рисуват еднакво личността на Лазар Глаушев и прототипа му Тодор Кусев. Разбира се, няма пълно сходство между личността на Глаушев и Кусев. Личността на Кусев е още по-мощна, по-бурна, с много по-голям замах и роля в общобългарските възрожденски борби. Но оня период от живота му, докато действувал в родния си град Прилеп, преди да отиде в Цариград като делегат на Пелагонийската епархия, е богато използван, с големи съответствия на действителността.

Тук му е мястото да припомним белго, че и целият антураж на Лазар Глаушев в черковно-училищната дейност и в живота на общината, както и в културните инициативи около читалището „Просвета“ в романа съответствуват на дейността на антуража на Кусев и дейността му в прилепското читалище „Надежда“. Особено прави впечатление голямата другарска обич между Глаушев и Андрей Бенков. Това много подсеща за голямата обич между Кусев и Диме Биолчев. Личността на Биолчев е много забележителна през време на възрожденските борби в Прилеп. Както я характеризира Никола Ганчев, се вижда, че той човек е притежавал голям авторитет сред всички прилепски еснафи. „По характер — пише Ганчев — Биолчев бе тих, с всекиго

се отнасяше благо. Обръщаше се към хората всякога с думите: брате, стрико, тетко. . . Всякога говореше тихо и размислено. Диме Биолче и Тодор Кусев един други се допълваха, та правеха едно цяло. Кусев. . . всякога, когато щеше да се реши да върши нещо сигурно, предварително се консултирало с прилепския ментор Диме Илиев Биолчев, момък 27—28-годишен, висок на ръст. . . изобито представителна и внушителна фигура. Диме Биолчев и Тодор Кусев с голи ръце сполучиха да смажат влашката гордост, да изтръгнат от ръцете на власите и училища, и черква. . . и да поставят съотечествениците си на оная правствена висота, на която се намират и днес. Тяхната честност, тяхната уместост и такт, техните практически съвети бяха им привлекли любовта на цялата околия и всички с довереност вървяха подир тях. . .“

Всичко това е отразено в романа. Образите на общинарите в романа имат своите прототипове в лицето на прилепските общинари хаджи Мирче Бомбол, хаджи Ангеле Хаджилиев, Конс Лепавцов, Диме Бабата, Йосе Крапчев, Илия Грашев, Ицо Фукара, поп Костадин (хаджи Попо), Стефан Попев, Колищърк и пр. От всички тях особено забележителен е Ицо Фукара, който търгувал с Виена и Лайпциг. Той в голяма степен е прототип на героя от „Преспанските камбани“ Ицо Баболев; не само името подсеща за това, но и начинът на живот, обличане, произход, маниер на действие и пр. Ицо Фукара бил отначало беден човек—пъркорът му „Фукара“ говори за същото. Но той се издигнал до голям търговец с труд и пестеливост. И той като Баболев ходел с чешири, зиме с изтъркан кюрк, лете с по-лита шаячна дреха. Не бил взискателен към удобства: лягал да спи на гола дъска или рогозка, с глава, подпряна върху лакътя на свитата си десница вместо върху възглавничка. В това положение го е виждал в един хан виенският пратеник на една голяма търговска фирма, която имала връзки с Ицо. Пратеникът не го познавал лично и дирел „големия търговец“ Фукара между външно угледни хора и останал удишен, когато го виждал в гореописания вид.

Ицо Баболев е описан еднакво: чешири и изтъркан кюрк, с червен пояс; пътува като Бай Ганю с кожени изтъркани дисаги през рамо, с морав фес на главата и тогава, когато е вън от Турция. Но за разлика от него Ицо Фукара е бил народен, възрожденски деятел и свободолюбив човек, докато Баболев е само чорбаджия.

Но Талев сигурно не е имал пред вид само Ицо (Христо, Ристе) Фукара. Може дори да се предположи, че повече се е спрял на друг един Ристе (Христо, Ицо) — най-големия търговец в Прилеп през петдесетте години на миналия век. Това е хаджи Ристе (Ицо) Хаджилиев, най-старият от братята Хаджилиеви (Сотир, Матей), които търгували с Виена при огромен за времето капитал от 50 000 турски лири. Според данни, събрани от Георги Трайчев (вж. книгата му Град Прилеп, с. 67), хаджи Ристе. . . за пръв път посетил Виена през пролетта на 1852 г. Пътувал на кон до Будапеща цели три седмици и оттам по Дунав с параход до Виена. Имал е само килийно образование и не е знаел никакъв западен език. Въпреки това се решил да купува манифактура направо от фабриките. Пътуването му, престояването във Виена и връщането му обратно назад траели цели три месеца. Купената стока минала пътя Виена — Смедерово с параход по Дунава, а от Смедерово до Прилеп пътувала натоварена на коне и каруци и пристигнала към края на юли. От първи август започнало продаването на манифактурата. Започнали да се стичат търговци от Битоля и други градове на Западна Македония. Прилеп изведнъж станал оживен търговски център. Това благоприятствувало да се вземе решение за откриване на панаир всяка година от 1 до 15 август. И тоя панаир траял от 1852 до 1875 г. и изиграл голяма роля за стопанското и просветното издигане на града.

Като говорим за старите прилепски дейци, основатели на църковно-училищната община, трябва да посочим най-стария, най-авторитетния в борбата за изграждане на българската черква „Св. Благовещение“. Това е един друг Ристе (Ицо) — хаджи Ристе Логотет. Той до известна степен може да бъде прототип на героя от романа „Железният светилник“ Климент Бенков. Цялата история около строежа на прилепската черква, а именно — съпротивата на турците да се строи черквата, отиването на хаджи Ристе в Цариград за султански ферман, подкупването на официални лица изборът на място за строеж на черквата с народни пожертвования, спирането на строежа поради нова турска съпротива, спускането на основите на черквата още два метра по-дълбоко, за да не изглежда отвън висока, изпращането на султански човек за пазач и защита на строежа от произволите на турските фанатици и пр. — всичко това е почти буквално

разказано в романа. Тук хаджи Ристе Логотет и Климент Бенков като главни герои в описаните събития в много неща се покриват. Но по-нататъшната дейност на Бенков срещу гърците вече е свободна надстройка от авторовото въображение. Хаджи Ристе имал по-друга съдба: бил е самообладан, мъдър, авторитетен, дипломатичен градски първенец, а Бенков е пламенен, прям, бунтовен.

Последен от прототиповете в „Железният светилник“, който може със сигурност да бъде посочен, е резбарят Рафе Клинче. В негово лице се крие малко известният майстор на иконостаса на прилепската черква — резбарят-майстор Димитрия от с. Лазарополе, Реканско. Тоя човек в продължение на три години е изработил едни художествен шедьовър, какъвто е прилепският иконостас. Въпреки това той е останал тайнствен за самите прилепчани. За живота му се знае твърде малко, при все че в Прилеп е стоял цели три години и работил съсредоточено върху своето безсмъртно дело. Знае се само, че е бил много даровит човек, затворен в себе си, самотен, не допускал никой да наднича в работата му, постоянно стоял самин в работилницата си, малко общувал с хората. Онова, което се знае за морала му, е само това, че е бил голям пияница. Тези черти Талев е вложил в образа на своя Рафе Клинче. Останалото е дело на неговото въображение.

В романа „Преспанските камбани“ централно място заема и образът на Райко Вардарски. Има ли прототип тоя бурен българин с пламенна душа, пълна със стихийна обич към своя народ и винаги готова на саможертва? В историята на революционните борби на Македония от пред-организационния период такъв странен образ не се среща. Но ще бъде съвсем правдиво, ако кажем, че както по външните си белези, така и по някои духовни черти — мисли, темперамент, бурни народностни чувства — образът на Вардарски много подсеца за възрожденеца Йордан Джинот, за когото вече споменахме. Приликата се натрапва особено чрез тъжната съдба на Джинот, който е бил арестуван по клеветата от битолския владика Венедикт, осъден като бунтовник и откаран на заточение в Анадола. По пътя за там изгубил едното си око поради удар с камшик от страна на конвоиращия го жандармерийски началник. За Джинот подсеца и речта на Вардарски в черквата по случай празника „Св. Кирил и Методий“. Достатъчен е само един малък цитат, за да се види, че Талев използва почти текстуално писанията на Джинот, част от които Вардарски изговаря в речта си в черквата по следния начин: „А що е това българин? Народ, дошъл от Волга — велика река, народ от бога произлязъл, затова и българин се нарича. Такъв народ сме ние — български и славянски, народ чист, що не знае ни лъжа, ни кражба, ни лукавство, ни коварство; народ гостолубив... Благодарен съм на бога, че ме создал българин...“ и пр.

Оригиналният текст на патетичния възглас на Джинот, съответстващ на цитирания, гласи: „Българин сам. Че не е честно на моето славяно-болгарство да творим зло и лукавство, прави българин не лажи, не завидуе, не денгубуе, не лицемерствуе... Българин е произведен от бог, болгар и река — Богата река... Поистине нема по-величество от българин. Българин чрезмерно ради, оре, сее, торгуе, войнствуе, верност има, гостолубие... Ради това аз сам българин и моето благородно болгарство не ми допуша да не бидам добър...“

Приликата е ясна. Разбира се, около бунтовната дейност на Вардарски може да се разсъждава, доколкото има отклонения от историческия Джинот. Няма съмнение, че Талев борави свободно с моделите за художествените си образи. Подобно на образа на Султана Вардарски е също синтетичен образ. Кой е другият модел? В разговор с Талев относно реалността на образа на Вардарски в смисъл: доколко той може да бъде убедителен в светлината на историческите събития, той пожела да се обоснове, като подчерта, че такива типове сме имали в историята на освободителните ни борби. Тогава посочи за пример Бачо Киро. Както знаем, тоя чужден народен учител и революционер е един от най-безстрашните борци в боя при Дряновския манастир през време на Априлското въстание. Това е човекът, който е хвърлил в бас турските съдии с историческия си стихотворение на турски, пълно с презрение към смъртта, а пред бесилката пророчествувал за близкия провал на Турция. По същия начин и Райко Вардарски се

държа пред съда и пред бесилката. В образа на Вардарски са синтезирани образите на Джинот и Бачо Киро с отделни свои страни на външността и характера.

От второстепенните образи в същия роман ще споменем два. Единият е изцяло взет от прилепската действителност. Това е Ташка Утката. Нейният прототип носи почти същото име — Таса Уткойца. Това е била жена с недобро реноме: играла роля на акушерка, на познавач на женските болести; била твърде свободна по морал, дори нещо като сводница под прикритието, че лекува нераждащи жени. Всичко, което Талев е нарисувал в романа във връзка с нея, е твърде майсторска рисунка от натура.

Другият образ е на влахо-гъркомана Кости Пучура. В Прилеп той бе известен като Кости Пучуреа. Но образът му е близък и с оня на Кости Пендифранга, Кости Френгурафти, Кости Тофа и пр., както и на Гика, съсседа на Талев, Горчу Гира и пр. — все прилепски цинцари и българоядци.

От образите на турските насилници най-силно впечатление прави Хайредин Арап ага, който в романа „Преспанските камбани“ е описан като страшилище за селяните. Чрез непрекъснат грабеж на земи от селата и дори от турските чифлици той станал голям чифликсаябия, толериран от турските бегове, понеже държал в покорство раята. За прототип на този образ, Талев е могъл да има неколцина турски главорези по Прилепско — известния Сульо Пушка, Расим, Булиман и др., с които революционната организация по-сетне успява да се справи. Но най-близък до образа на Хайредин Арап ага както по лични качества, така и по възраст на описанието на конкретните събития е разбойникът Кючук Сулиман. Тоя звяр е беснеел по Прилепско, като събирал данък от всяко село, потурчвал, изнасилвал, която мома му хареса, биел и убивал безнаказано. Най-възбуждащо негово злодеяние е било обезчестяването на поп Цеко, енорийски свещеник от прилепските прекоридски села. Кючук Сулиман лично забил кол в седалището на нещастния свещеник, напълнил калимявката му с испражнения и му я нахлузил на главата. Поп Цеко не понесъл срама и телесните страдания и след няколко ден умрял. Тогава дървите хора на града начело с Диме Коров (общинар), поп Аврамия, хаджи Пано и др. организирали завера срещу разбойника. Хаджи Пано намерил за изпълнител на наказанието своя роднина и слуга Спиро Църне от с. Дабница. Със средства и оръжие, доставено от заговорниците, Църне организирал чета от седем души. На 2 август (Илинден) 1880 г. четата издебнала от засада разбойника в местността „Рамна бука“ в Дренска планина и го затрила.

На стр. 367 (II изд.) на романа Талев е дал буквално същото описание на произшествието с поп Цеко, като сменил само името му — нарекъл го поп Петко. Също така отмъстителната акция на Атанас Кривийо от романа твърде подсеща за акцията на Спиро Църне и по лични качества на войводата, и по броя на четниците (седем души), и по занятие на войводата (слуга при едно от организаторите от града). Акцията е близка и по време: 1875 г. — в романа, и 1880 г. — в действителност, и двете дати през предорганизационния период.

В романа „Илинден“ за отбелязване е един от централните образи — Велко Скорнев, в когото се влюбва главната героиня — младата учителка Дона Крайчева и се оженва за него. Както знаем от романа, Скорнев е прост селски момък, неграмотен, но постоянно се издига като храбър селски войвода, ограмотен от самата Дона. И Дона е с малко образование, селска учителка, изгубена в затытеното село, дете на крайно бедно семейство. Имат ли те прототипове?

В разговор с Талев жена ми му обърна внимание, че образът на Дона не е много убедителен, тъй като връзката на Дона — учителката — с един напълно неграмотен селски момък не е типична, представлява нещо случайно, един вид измислица, неприсъщо на тогавашните учители. Талев обаче веднага припомни аналогичен случай — женитба на учителката-революционерка Христина Алексова, по баща Куртелова, от Охрид, с неграмотния Алекс Стефа-

нов Демирхисарски от с. Радово, който се прослави като забележителен войвода в Битолски Демирхисар, и пр. И наистина случаят е действителен. Талев познаваше стрико Алексо, използвал бе и някои епизоди от неговите спомени. Алексо бе участник в Илинденското въстание, в четата на Сугарев, в близост е бил с Даме Груев и славния войвода Йордан Пиперката, а след въстанието се издигнал и до войвода в Демирхисарско. При все че за Велко Скорнев Талев е определил друга съдба, образът е изграден несъмнено по модел на Алексо, без да е много близък с него.

Що се отнася до Дона, подобията с Христина Алексова, която е също героиня, затваряна от турците и бягала от затвора, са значителни, но и тук съдбата на Дона се отдалечава от нейната и се слива със съдбата на една друга българска учителка-родолубка. Това е Екатерина Симидчиева, скопянка, учителка в Куманово. Симидчиева загинала в борбата срещу сърбоманите, в защита на българската черква в Куманово, понеже турският аскер насилва я отнемал от ръцете на българите. Макар и бременна, Екатерина се изправила срещу щикове на турските аскери. В настаналата борба била пронизана от щикове на аскерите и бързо умряла, като по този начин дала в жертва за българщината два живота — своя и на нероденото си дете. Дона загива по подобен начин. Нейният край, описан в гл. XXV на романа „Гласовете ви чувам“, е също в борба срещу шепата агенти на сръбската пропаганда, изградила с турска помощ сръбски параклис и училище като предателски гнезда срещу българщината. Самото описано събитие съответствува на действително, станало в Прилеп, във връзка с борбата срещу сръбската пропаганда, веднъж през лятото на 1895 г. и втори път през 1898 г. срещу откриването на сръбския параклис и училище край него. Целият град се вдигнал на протестни демонстрации начело с учителите и учениците. Учителите били арестувани, но външението не стихнало. По време на хуриета (1908) демонстрациите се повторили със страшна сила поради издигането на камбанария за сръбския параклис и отново се стигнало до стълкновение с властта. Талев вече е бил пряк наблюдател на това събитие и го отразил по свой начин в романа. Това явно личи още в първите редове на гл. XXV: „Днес след църква ще идем да събориме сърбоманската камбанария! На глава се качиха сърбоманите! Цепят народа, брат срещу брат! Против народа вървят с турците заедно!...“ — И започва живото, исторически верно описание на народния гняв срещу чуждите агенти — точно така, както е било в действителност в Прилеп. Дори се споменава и къщата на прилепския сърбоманин Шайкар — „Шайкаровата къща“.

Друг образ в романа „Илинден“, за който можем да открием прототип, е Кузман Велянов от с. Дебрища. Той е селски ръководител, всеизвестен по Железник, авторитетен, най-верен организационен работник. По време на въстанието той пръв запалил къщата си и пламъците посрещал с песента „Не щеме ний богатство...“ Тази сцена и този род прояви ни отвеждат към началото на въстанието в с. Смилево, родното място на Даме Груев, и към местния организационен ръководител Гьорги Чуранов. Този голям герой е бил душата на организацията в целия район. При обявяването на въстанието той наистина — както е описано в романа — запалил собствената си къща (в която заседавал Смелевският конгрес), за да не стане тя опора на турците, и пял бунтовната песен „Не щеме ний богатство...“, но искаме свобода, човешки правдини“. Село Смилево се намира в началото на Битолски Демирхисар, чието име, преведено на български, значи „Желязна крепост“, или свободно Железник, както е именуван в романа. Цялото описание на първите борби на въстанието, дадено в романа, е напълно според описанието на въстанието в Смилево от Козма Георгиев, син на Гьорги Чуранов, в неговите спомени „Под развято знаме“ и „Началото на края“.

Друг реален образ от романа „Илинден“ (гл. VII) е до известна степен войводата Стефо Церски. В негово лице може да бъде познат прилепският войвода Методий Патчев, родом от Охрид. Описанието на сражението в с. Криводол, недалеч от град Преспа (в романа), в което се самоизбиват повечето четници, напълно се покрива със сражението в с. Кадино село, Прилепско, където, залостен в бейската кула със седем души четници, Методий Патчев се сражавал два дни в началото на април (Благовещение, 1902 г.) и загинал геройски по описания в романа начин заедно с другарите си. Но и разликите са забележителни, тъй като животът на Патчев — учител-революционер, е по-друг в сравнение с живота на Церски — прост дърводелец. Но нещо

в характера му подсеца за Патчев. Както и да е, Методий Патчев е само модел, по който Талев свободно рисува.

В романа има и много други образи, които силно подсецат за прототиповете си. Така например баш полицът Етхем ефенди, който арестува учителите Никола Нешев, Тодор Миров, Наум Катранов и Стоян Самарджиев — членове на местния комитет, е в същност полицейският комисар в Прилеп Кадри ефенди, който буквално по описания в романа начин е арестувал организационните хора — прилепските учители Тодор Попадамов — един от източниците на Талев за данни във връзка с революционния живот в Прилеп, Георги Талев — брат на нашия автор, Йордан Ацев и Йордан Попиванов. Само че това събитие е станало през 1907 г., когато тия лица са били ръководители на градския комитет, а Талев го пренася към времето преди въстанието. В тези именно лица трябва да дирим прототиповете. Братът на Талев — Георги, вероятно е представен в лицето на учителя Никола Нешев, а Тодор Попадамов — в лицето на Тодор Миров. Върху това говори държането на тези учители в романа и в действителност, както самите те са го описвали в спомените си.

В четвъртия роман „Гласовете ви чувам“ също намираме доста образи с прототипове. Да се спрем най-първо на войводата Петър Донев Караджа от Обител (в същност Битоля). Според всички прояви на тоя войвода, особено възмущението му във връзка с писмото от Мариюво за андартски изтезания над българското население, в негово лице виждаме окръжния битолски войвода Георги Сугарев, родом от Битоля. Сугарев е бил един от най-светлите образи в македонското освободително движение, изправен на три фронта — срещу турците, сърбоманските чети, изпращани от Сърбия, и гръцките андартски чети, идващи от Гърция под лозунга „вулгарос нами мини“ (българин да не остане). Затова народната песен пее за него: „Заплакало е Мариюво за той ми Гьорги Сугарев: „Кай си, бре Гьорге, да дойдеш, от гърци да не култулиш...“ Войводата Караджа от романа има дори същите външни белези на Сугарев: той е също окръжен войвода на О. (Обител — старото име на Битоля), действа със същата енергия и преданост в борбата срещу андартите, народът го боготвори. Обаче историческият Сугарев е много по-голям, ролята му — по-широка и психическият му лик е много по-вълнуващ. Талев го е дал сравнително елементарно.

Много по-пълно, исторически твърде правдоподобно е представен образът на сърбоманския войвода Йосиф от Рапа. Този жесток убиец, кождер и коварен гонител на всичко българско е в същност бившият върховистки четник Глигур Соколов Ляме от с. Небрегово, Прилепско. За него на два пъти споменахме, тук ще кажем още нещо. Бил е буквално купен от сърбите с пари и почести и по тяхно внушение известно време се преструвал, че е верен на организацията, докато използвал нейните канали, за да мине от Сърбия в Македония през Вардара с помощта на българския войвода Бобето — човек на Борис Сарафов. След като се загнездил в недостъпните планински села на Поречията, Азот (Велешко) и Прилепско — три околии, свързани от мъчно достъпен планински лабиринт — той преминал в атака. Неговото име Талев е заместил с името Йосиф от Рапа, като е имал пред вид навярно физическия образ на сърбоманския войвода Йосиф.

А името на с. Рапа е само изменение на името на сърбоманското с. Крапа, ренегатско гнездо.

Цялата история с въоръжаването на четата на Йосиф от страна на сръбския консул в О. (Битоля), пренасянето на пушките с кола, временното прикриване на Йосиф като български войвода и т. н. е напълно правдоподобно. Образът на сръбския консул, на неговия орган — книжаря Джамбазович и пр. — са точно дадени по действителния модел — сръбските агенти в Битоля: консулт Боди, книжарят прилепчанин Джамбаз.

В лицето на българския войвода Дойчин (в романа), който преследва Йосиф, можем съ сигурност да видим прототипа му — войводата Арсо Локвички от с. Локвица (Поречията). Епизодът с дръзката хитрост на Йосиф, който се предава на войводата Дойчин заедно с четата си, като му казва, че е постигнато братско сътрудничество между сърби и българи, и му сочи

писмото на окръжния ръководител Орловски (Венчев) с указания за това сътрудничество и пр., напълно отговаря на историческата истина. Арсо Локвички наистина издебнал Глигура Ляме и би могъл напълно да го унищожи с цялата му чета. Но Ляме направил смъртно опасния за себе си риск: предал се с протегнати ръце към Арсо за братска прегръдка, като му заявил, че токущо се разделил с организационния войвода Петър Алев, който го бил препоръчал на населението като организационен човек. Истина е също, че доста време в Глигур се е лъгал дори един от водачите на организацията — Пере Тошев, който му гласувал доверие, докато най-после сам едвам се спасил от него. Всичко това е добре описано от Стефан Аврамов в книгата „Борбите в Азот и Поречето“.

Под името Орловски отчасти можем да открием истинския виновник за промъкването на Глигур в организационната територия. Това е Борис Сарафов, който имал слабостта да действа независимо от върховните организационни органи, да издирва източници на средства за организацията и да борави с парите свободно. С такива цели влязъл във връзка и с белградското правителство, конкретно с министър Симич, за единно дело срещу Турция и получил от него парична помощ, но бил коварно изигран чрез Глигур Ляме. Следователно тази трагична страница от историята на македонските революционни борби, придружена с фатални грешки, е правдиво предадена от Талев.

Прототип можем да намерим и на жестокия български войвода Ганев, за когото се говори в гл. XXVII—XXIX на романа „Гласовете ви чувам“. Ганев ни е представен като много смел, „но безогледен боец, който не зачита организационното ръководство и заплашва самите ръководители: избива ония, които не му се подчиняват или противоречат, и действа като жесток тиранин, неспособен да разбере душата на местното население и условията, при които вътрешните дейци се борят.“

В този образ могат да се доловят чертите на двама войводи, изпратени в Прилепско не по желание на местната организация, а натрапени от софийски организационни среди, враждуващи помежду си и стремящи се да имат свои привърженици в поробената страна. Това са — до известна степен Тане Николов от Хасково, и — в най-голяма степен — Кочо Хаджиманов от с. Моноспитово, Струмишко. Преследвайки верните на законното ръководство хора за неподчинение на личната му воля, Кочо е убил в с. Мажуйчища (недалеч от Прилеп) отличия селски ръководител на организацията — Диме Кондов и двамата му братя Веле и Ристо, наскоро завърнали се от Америка. Именно това събитие най-вероятно е послужило на Талев като основен мотив за трагичната картина, описана в романа „Гласовете ви чувам“ (стр. 221—223). Аналогията е забележителна: времето на събитието е едно и също — подготовката за решителен отпор и поход срещу нашествениците на сръбската пропаганда в Македония (1906—1907 г.), когато организацията води борба на три фронта — срещу турските поробители, гръцките анданти в Костурско, Леринско и Марийово и четите на сръбската пропаганда в Прилепско, Велешко и Поречията; в редовете на вътрешните борби е внесено разцепление под влиянието на върховисти и сарафисти; околийското ръководство от местни хора не се зачита от войводите Тане Николов, Мирче Найденов и Кочо Хаджиманов; Кочо извършва убийството на тримата верни организационни хора буквално по същия начин, по който войводата Генев (от романа) е убил ръководителя на селото Кръстьо и братята му, притекли се на помощ.

Най-после в описанието на героите от сражението при Стражица, в което 42 герои загиват до един, повечето самоубили се с последните си патрони, веднага познаваме героите от битката при „Ножот“ край с. Ракле, Прилепско, през 1907 г. В това сражение най-храбрите четници не са искали да се оттеглят пред турците въпреки нареждането на началството, обсадени били от всички страни и се били до последен куршум, като накрая седнали върху възпламенените си бомби. Тая епопея, която рядко има равна на себе си в световната история, Талев е предал по начало вярно. В героите на „Ножот“ имаме пример за колективен прототип на героите от „Стражица“ в романа.

От останалите образи заслужава внимание българският владика, описан в гл. XIII—XIV на романа. Както знаем, той заедно с Борис Глаушев обикаля по въстанишките села, за да раздава дрехи и други помощи, изпратени от България. Цялото описание на външността на владиката — човек над 50-годишен, почти нисък, широк, със здрава стойка, с дебели тъмни вежди

над тъмни, бдителни очи — издава портрета на битолския български владика Григорий, родом от Стара Загора. Също и описанието на характера и възгледите на владиката — еволюционистични, противоположни на организационните — напълно съответствуват на личността на Григорий. Тоя владика е бил властен, горд, строг, възискателен, самостоятелен, не търпял вмешателството на организацията, не ѝ се подчинявал. Затова постоянно бил в конфликт с нейните хора и по едно време дори бил осъден на смърт, но българското национално чувство на организационните хора надделяло и присъдата не била изпълнена. Още повече, че иначе Григорий бил голям патриот и смело изпълнявал дълга си. Такъв е предаден и в романа, особено в момента, когато се е изправил лице срещу лице с гръцкия владика.

В образа на гръцкия архиеп от романа — човек жесток, българоядец, обкръжен от гръцки андарты, готов на убийства и всякакъв вид насилия, явно се вижда ликът на костурския гръцки владика Германос Каравангелис. Това е бил един грозен престъпник, който, придружен от гръцка андартска чета, участвувал заедно с турците в потушаването на Илинденското въстание в Костурско и издавал заповеди за избиването на видни българи, насилвал българските села да се върнат към гръцката патриаршия и пр. И двамата архиепи са твърде правдиво и релефно описани в романа.

Талев е черпел изобилен материал от историческата действителност и за обрисуването на голям брой второстепенни герои. Те са цяла галерия. Някои от тях той назовава дори с истинските им имена. Такива са например прилепските сърбомани Пере Сърбинот, известен и като Пере Гърчарот, след това Шайкар, Джамбаз и пр. — все жалки хора, купени за пари от сръбската пропаганда. С истинското му име е представен и фойтодджията Пецакот (стр. 165) — най-бързият куриер на организацията между Прилеп и Битоля.

Исторически напълно вярно е даден и образът на кираджията Доне Тошев от Щип, известен като пръв куриер на организацията, заловен при входа на Битоля с товари ориз, в които били скрити бомби. Доне изтърпял всички изтезания, но не издал никого и бил изпратен на заточение. Възлят е в народните песни.

Правдоподобен е и разказът в „Железният светилник“ за посещението на гръцкия архиепископски наместник в училището. Килийният даскал Божин обучава децата в една плевня, където кокошките снасят яйца и през време на преподаването кречат, щом снесат яйцето си. Гръцкият архиепископски наместник похвалява уредбата на това училище. . . радостен, че то е толкова изостанало и невзрачно. Това е действителен случай с гръцкия битолски владика Венедикт, който е дошъл в килийното училище на прилепския даскал Ристе Думбал и похвалил „уредбата“. Случаят е описан в моята книга „Сто години новобългарско училище в град Прилеп“ по разказ на бивш ученик на това училище — Спиро Петрев, брат на Гьорче Петров.

В „Преспанските камбани“ често се среща името на председателя на общината поп Костадин. Това е буквално прилепският свещеник и архиепископски наместник хаджи поп Костадин, известен с популярното име Аджи Попо, който е действувала личност през прилепските възрожденски борби, ръководени от Тодор Кусев.

С това възможностите за откриване на прототипове в Талевите романи не се изчерпват. Внимателният поглед на изследователя, който познава описаните от Талев събития, ще открие още много такива. Но големият брой образи във веригата на най-различни събития прави изследването трудно. Повествованията в романите на Талев обхващат събитията от цял един век. Покрай главните герои има изобилие и от такива, които дават колорит на масовите прояви. Някои от тях са само загатнати, други заемат повече място като статисти, трети са мимолетни, но всички носят белезите на живи хора, излезли от средата на народните маси. Това е галерия от хора, които някъде сме видели, които са ни познати, близки, убедителни, сякаш сме живели с тях. Чрез тях проличава целият народен бит и дух на времето.

Обаче прототипове могат да се намерят и за някои герои от разказите на Талев. Ще се спра засега само на три разказа: „Чуден човек“ (от сборката разкази „Старата къща“), „Сватба“ (от сборката разкази „Златният ключ“) и „Наум Боляр“ (в Разкази. Повести). В тях можах да позная със сигурност действителни лица от Прилеп.

В разказа „Чуден човек“ се говори за един човек от народа на име Ицо, телесно грозен, странец от хората поради грозотата си, но надарен със съзерцателна и музикална душа. Дарованието му го карало да се вслушва в околните звуци и да долавя скрития шепот на дървесата и цветята в своята голяма овощна и цветна градина, като се мъчел да даде външен израз на събуждащата се в него музика от всичко чуто. Най-после ежедневните звуци на клепалото, които идвали от близкия черковен двор, отключили в него неясния стремеж към музикален инструмент. Той пожелал безплатно да бие клепалото, само да може чрез него да твори чудни мелодии при най-сложни съчетания на звуковете от ударите на двете дървени чукчета по зелениковата дъска. Оттогава Ицо биел клепалото през целия си живот и се прославил сред три поколения на своя град. „Той биеше клепалото винаги различно — пише Талев — според часа през деня, според значението на празника и подвига на светеца или пък според името и живота на мъртвеца, който погребваха.“

Цялата фабула на този разказ е взета от действителността и образът на главния герой Ицо напълно се покрива с образа на някогашния прилепски клисар Ицо, когото добре помият старите поколения в нашия град. „Тана-тун-тун-тун! Тана-тана-тун-тун-тун!“ — това бе звукоподражанието, с което майка ми описваше биенето на клепалото от страна на Ицо — точно така, както го сочи Талев в разказа си. Ицо Клисарот е бил грозен, прегърбен и затова Георги Трайчев в спомените си за него го нарича „Прилепският Квазимодо“. В качеството си на клисар Ицо е прекарал цели 65 години — от ранна възраст до дълбока старост, като палел черковните кандила и биел клепалото по неподражаем начин. С това се прочул от Прилеп и Битоля чак до Солун и съседните градове. „Със своето изкуство — пише Трайчев — често придаваше особена тържественост на празненството, когато мелодичните звуци на дървеното клепало караха зрителите и слушателите зяпнали да се наслаждават на вариациите, които звучеха под ударите на чукчетата в неуморните и попукани ръце на прегърбавения прилепски Квазимодо. А тъжните пък мелодии на клепалото напомняха на слушателите за погребални процесии. Ето защо Ицо е стоял начело на много тържествени (посрещане на нов владика) или траурни процесии (погребението на Митрополит Григорий в Битоля). Със своето клепало Ицо вървеше начело и на религиозните процесии, наречени „покръсти“, като цели 3—4 часа неуморно обикаля около града по чешмички и изворчета, молейки ведно с цялото гражданство бога за дъжд и плодородие. От дългото служене с дървените чукчета мускулите на четирите пръста на дясната ръка на Ицо бяха сбрани — атрофирани. Наследник на Ицо стана син му Георги.“ За тия му заслуги прилепската община му определила една турска лира месечна пенсия. Това е било специално благоволение на прилепчани.

Талев по свое разбиране е описал и душевния живот на своя Ицо въз основа на наличните данни за Ицо Клисарот.

В разказа „Сватба“ пък е описана тъжната история на една майка вдовица с трима синове — и тримата луди. Тя била богата, притисната от нещастieto си, решила да внесе някаква радост в своя дом, като ожени най-възрастния си син Ицо, който проявявал проблисъци на разум. Намерила твърде бедно момиче и успяла да го привлече за снаха с богатството си. Но когато при края на сватбата настанал моментът младоженецът да отиде при невестата си, майката заварила тримата братя пред вратата на брачната стая: всеки претендирал, че невестата е негова. Свършило се всичко с това, че майката изпозарестувала и тримата, като ги заключила в отделни стаи, а сама преспала с невестата и на другия ден я върнала на родителите ѝ. Извинила се пред тях за грешката си и обещала да даде 100 лири зестра, когато се задоми.

Цялата тази история в разказа е напълно действителна и всеизвестна в Прилеп. Отнася се за семейство Магдевци с тримата луди братя Андон, Мише и Рампо, наричан Тонта. Андон е бил най-възрастният и в по-малка степен малоумен. Това му давало възможност да си вади

хляба като груб работник-калайджия или казанджия, докато Мише и Рампо са били безнадеждни с лудостта си. Най-малкият Рампо е бил най-силен физически и опасен за околните. По чаршията е бил предмет на разни шегите от страна на калфи и чираци, на които отговарял цинично. Извештен бил с декламирането на азбуката през нос и по своеобразен начин: "а-бе,вее-ге,мало-големо ее-же, и-яс, ии ти. . ." Най-популярен обаче беше Мише, с когото шегите по града бяха най-весели. И сега е живо попришето за всеки, който трябва да бъде порицан или оскърбен: „Море Мише“, „Мори Мишейце!“, „Си станал ко Мишета Магдески“ и пр.

Когато Маглевница решила да ожени Андона, останалите двама наистина се изправили пред стаята на невестата с викове: „И яс сакам да спиям со невестата.“ И понеже били грубо изпъдени от майка си, взели да ридаят като малки деца. Това накарало невестата веднага да избяга при родителите си.

Талев е развил тая история в разказа си свободно, но съвсем близо до действителността. Имената на двамата — Андона и Рампо — запазил, а името на Мише заместил с Ицо, когото направил жених. В същност женихът е бил Андон.

В третия разказ — „Наум Боляр“ — могат да се познаят като прототипове две исторически личности, представени слято в един художествен образ. Макар и бегло, главният герой Наум Боляр носи чертите на двамата прилепски възрожденци хаджи Ристе Логотет и Тодор (Методий) Кусев, за които стана дума по-рано. В разказа се описват две действителни събития, всяко свързано с по един от споменатите двама видни прилепчани. Така например Наум Боляр в качеството си на аза в турския конак проявява необикновена смелост пред органите на властта; отървава от насилствено потурчване една българска мома, като ѝ скъсва фереджето и я връща към християнската вяра. Целият тоя епизод заедно с главните реплики е взет от книгата на Георги Трайчев „Град Прилеп“ (с. 93), само че с малко по-обширно описание на обстановката. Действителният герой-прототип на този момент от разказа е хаджи Ристе Логотет, който също е бил член на турския съд и като такъв се осмелил да спаси по описания начин от потурчване една българка от Прилепско. Ето едно сравнение на съответните текстове:

У Трайчев: „Разправя се, че една мома била грабната от турци насила, за да я потурчат. Щом като момичето се явило, х. Ристе извикал: „Керко, кажи ми, откажуваш ли се от верата?“ Забулената мома отговорила: „Татко, избави ме, аз сум хриянка и сакам хриянка да си бидам.“ Тук още х. Ристе махнал фереджето ѝ, като казал, че това е насилие, и отвел момичето в къщи.“

У Талев: „Тогава Боляр стана и се изправи пред момичето. С едно бързо движение той дръпна черното фередже от лицето му. Тая негова постъпка беше толкова неочаквана и толкова смела, че всички останаха като втрещени. „Туркуня ли искаш да ставаши мари? Де ще оставиш майка си, кучко проклета!“ — прогърмя гласът на Боляра. Лицето на момичето беше бледо и потъмняло от тъга и страх. Очите му бяха сухи и горяха трескави от продължителен плач и безсъние. То се хвърли в нозете на Боляр, сграбчи ръката му, като давещо се, и зариди: „Спаси ме! Не искам! Заплашвах ме, ще ме заколят!“ — „Ха си върви! Хей я майка ти в двора, чак те.“ — Момичето се втурна през вратата навън.“

Вторият епизод от разказа ни показва моменти от борбата на българите с гръцкото духовенство под водачеството на Наум Боляр: изхвърлянето на гръцкия език от чърковната служба, скъсването на всякакви връзки с гръцката патриаршия и изпъждането на гръцките свещеници от черквата. В същност това е буквално борбата на прилепчани под водачеството на Тодор Кусев — прототип на Лазар Глаушев от „Железният светилник“.

Явно е, че тоя разказ на Талев представя пръв опит да се изрисуват образите на прилепските възрожденски водачи. С беглите си скизи разказът предшества с много години романа „Железният светилник“, в който, както видяхме, са дадени двамата възрожденски дейци цялостно.

Това са моите данни за част от прототиповете на герои от Талевите романи и разкази. Талевите герои са действителни в по-големия си брой, живи, близки на твореца си. Това е един огромен свят, в който той е живял истински и го пазел в голямото си човешко сърце, за да го обезсмърти като вечен паметник от едно героично време, велико по страдания и подвизи, велико и с моралните качества на многострадалния българин. С това Талев обезсмърти и самия себе.

АЛФРЕД ЙЕНСЕН ДО БОЯН ПЕНЕВ

Иван Сарандев

Името и литературната дейност на известния шведски славист и преводач Алфред Йенсен най-често се свързва с поетическото дело на Пенчо Славейков. И с основание! Фактите са толкова известни, че не е необходимо да се напомнят. Не така популярни са обаче връзките на Йенсен с останалите представители на нашата литературна и културна общественост — д-р К. Кръстев, Ив. Шишманов, Никола Михов, Боян Пенев. И един преглед на техните архиви по всяка вероятност ще открие интересни и ценни свидетелства за тия връзки.

Преди около десетина години на страниците на сп. „Септември“ (кн. 4, 1959) Марко Темиялов публикува писмата на Пенчо Славейков и Мара Белчева до Алфред Йенсен. Те имат изключително значение, тъй като в еднаква степен характеризират поета и неговия преводач. Измежду тридесет и двете писма, илюстрирани картички, снимки се е запазила и една зелена диплянка с изглед от Брунате. Тя е изпратена от Боян Пенев, дошъл за погребението на Пенчо Славейков в Комо Брунате. Писмото носи дата 25. VII. 1912 г. Естествено възниква въпросът, това ли е началото на запознанството между двамата и на кореспондентските им връзки. От писмата на Йенсен до Боян Пенев може да се установи поне най-рано датираното писмо — 15. VI. 1912 г. С други думи, само няколко дена след смъртта на поета. Междувременно, преди да се стигне до въпросното писмо на Боян Пенев, съществуват други две с по-ранни дати, изпратени от Йенсен — от 15 и 19 юни същата година. Така че Боян Пенев отговаря в същност едва на третото писмо на своя шведски кореспондент.

Публикуваните тук писма, картички и изгледи се пазят в архива на Боян Пенев. Те са 12 на брой и половината са писани през 1912 г.: три — през 1913, две — през 1914 и едно е недатирано. Следователно през годината, в която умира Пенчо Славейков, контактите са най-чести. В своите писма Алфред Йенсен непрекъснато съобщава, че е изпълнил някаква молба, свързана със Славейков — изпратил е свой превод на поетическите му произведения, некролози и статии, появили се в шведския печат, библиографски описи на собствените си работи за неговото творчество и т. н.

Не по-малко интересни са писмата от двете военни години. И в тях централно място заемат грижите по пропагандиране на Славейковата поезия в чужбина, но наред с тях намираме и интересни податки за политическите възгледи на Йенсен. Оценките му за военните успехи на българите в Балканската война и поражението в Междусъюзническата го характеризират в извънредно благоприятна светлина. Той показва не само завидна осведоменост върху политическите и военните събития, познаване на обстановката и силите, но и реалистичен подход за тяхното обяснение. От друга страна, шведският приятел на България изявява своя независим и последователен характер, вътрешна свобода в оценките и постъпките си, които най-малко се диктуват от временни съображения. Такъв е случаят със статията в сп. „Свободно мнение“.

„Свободно мнение“ е „седмично политико-обществено списание“, което се издава и редактира от Д. Мишев. В бр. 5 от 26 септември 1913 г. редакцията започва една анкета, в която се „подканват благородните хора от целия цивилизован свят да защитят, неповлияни от никакви интереси, българския народ“. Анкетата е адресирана до учените, филантропите и обществените дейци в Европа и Америка. Апелът на редакцията е подписан от д-р Ив. Шишманов, Г. Данаи-